

УДК 321.01

І. О. КРЕСІНА

ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ*

Аналізуються питання співвідношення інститутів держави і громадянського суспільства у демократичному розвитку. Дається політико-правове визначення громадянського суспільства. Обґрунтовано діалектичний взаємоз'язок держави і громадянського суспільства у здійсненні суспільних трансформацій.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, право, особистість.

Кресина И.А. Государство и гражданское общество: проблемы взаимодействия

Анализируются вопросы соотношения институтов государства и гражданского общества в демократическом развитии. Дается политико-правовое определение гражданского общества. Обосновывается диалектическая взаимосвязь государства и гражданского общества в осуществлении общественных трансформаций.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, право, личность.

Kresina Irina. State and civil society: problems of interaction

The issues of correspondence between institutes of state and civil society in democratic development are analyzed. The political and legal definition of civil society in context of social transformation is given.

Key words: state, civil society, law, person.

Громадянське суспільство – сутнісна характеристика сучасного демократичного суспільства. Воно означає сукупність інститутів та соціальних спільнот (груп, колективів), об'єднаних специфічними інтересами (економічними, етнічними, культурними тощо), що реалізуються переважно поза сферою діяльності держави. Це суспільство з розвиненими економічними, правовими, політичними і культурними відносинами між його членами. Громадянське суспільство реалізується як сукупність неурядових інститутів і самоорганізованих посередницьких груп, здатних до організованих і відповідальних колективних дій на захист суспільно значущих інтересів у рамках заздалегідь установлених правил

© КРЕСІНА Ірина Олексіївна – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

* Стаття підготовлена в рамках дослідницького проекту установ НАН України у галузі соціогуманітарних наук «Правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні: історичний досвід і виклики сучасності»

громадянського або правового характеру. З точки зору соціальної структури, для громадянського суспільства характерна багатоманітність соціальних груп і шарів, а основою є середній клас.

В економічній площині громадянське суспільство означає, що кожен індивід є власником, реально володіє засобами, необхідними людині для її нормального існування. Він вільний у виборі форм власності, визначенні професії і виду праці, розпорядженні результатами своєї праці. У соціальному плані приналежність індивіда до певної соціальної спільноти (сім'я, клас, нація) не є абсолютною. Він може існувати самостійно, має право на достатньо автономну самоорганізацію для задоволення своїх потреб та інтересів. Політичний аспект свободи індивіда як громадянина полягає в його незалежності від держави, тобто можливості бути членом партії, праві брати участь у виборах органів державної влади і місцевого самоврядування.

Характерною рисою громадянського суспільства є плюралізм, який проявляється у всіх сферах: у економічній – це розмаїття форм власності (приватної, акціонерної, кооперативної, державної); у соціальній і політичній – наявність широкої і розвиненої мережі суспільних утворень, в яких індивід може проявити і захистити себе; у культурній – забезпечення світоглядної свободи, виключення дискримінації за ідеологічними мотивами, Толерантне, терпиме ставлення до різних релігій, протилежних поглядів.

Якщо основним елементом громадянського суспільства є особа, то його структуру становлять соціальні інститути, покликані сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів, устремлінь. Інтереси і потреби виражаються через наступні соціальні інститути: у політичній сфері – партії, органи місцевого самоврядування, суспільно-політичні об'єднання, незалежні засоби масової інформації, різноманітні асоціації; в економічній – професійні спілки, асоціації підприємців, товариства захисту прав споживачів; у соціальній – сім'я, незалежні установи і організації освіти, дозвілля; у культурній – різноманітні творчі, наукові спілки, національно-культурні товариства, релігійні конфесії.

Громадянське суспільство не є інституційним феноменом поряд з такими однопорядковими суспільними інститутами, як держава, партія, громадська організація. Це не утворення, яке в інституційному сенсі чимось відрізняється від суспільства як соціального феномена. Громадянське суспільство є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, дотримання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання людьми (як громадянами) своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства. Відтак громадянське суспільство не можна «побудувати», його можна утверджувати як нову якість політично організованого суспільства, як середовище демократії, свободи і відповідальності за долю держави і нації.

Громадянське суспільство створює державу, а не навпаки. Відтак держава є частиною громадянського суспільства, інститутом здійснення публічної влади й механізмом забезпечення безпеки, добробуту, правового захисту прав і свобод громадян. Громадянське суспільство і держава співвідносяться як ціле і частина, як організм і механізм. Проголошення, виборювання, розбудова держави свідчать про зрілість громадянського суспільства, усвідомлення громадянами спільності своїх політичних інтересів, своїх юридичних прав і обов'язків. Відтак не можна говорити про відсутність громадянського суспільства за наявності його частин,

зокрема держави. За недемократичних політичних режимів громадянське суспільство не відсутнє, воно передало державі надто багато не властивих їй функцій і повноважень, внаслідок чого держава «поглинула» громадянське суспільство.

Ступінь розвиненості громадянського суспільства – характеристика рівня демократизму і політико-правової культури соціуму. Воно розвинене тією мірою, якою зберегло за собою більшість функцій і повноважень інститутів самоорганізації та самодіяльності громадян. Держава є сильною тією мірою, якою в рамках відведених їй громадянським суспільством функцій і повноважень ефективно здійснює політичне управління в інтересах громадян, створюючи для цього відповідну правову систему і легітимно забезпечуючи правопорядок у суспільстві. Тобто держава сильніша тоді, коли активніше громадянське суспільство, коли вона займає менший сегмент у суспільстві за обсягом праворегулюючої діяльності, коли ефективно виконує визначені їй Конституцією функції і завдання.

Тобто атрибутивна характеристика «громадянське» щодо суспільства співвідноситься – відповідно із «соціальна, правова» щодо держави. Як держава в демократичній країні поступово набуває ознак правової і соціальної, так і суспільство за умов демократичного політичного режиму набуває іманентно властивих йому якостей громадянського, оскільки повертається до свого стану політично організованого соціуму.

Громадянське суспільство є політичним, оскільки таким є сам громадянин (а за Арістотелем і сама людина – істота політична) як свідомий суб'єкт політичних відносин і політичний актор. З огляду на цю природу громадянського суспільства некоректно визначати його як сферу реалізації приватних інтересів громадян поза втручанням держави та її організуючим, регулюючим впливом. Громадянське суспільство – не клуб за інтересами (клуб любителів гри в гольф – за Патнемом), не конгломерат любительських гуртків, асоціацій прихильників екзотичних розваг і не середовище мафіозних структур. Громадянське суспільство – сфера самореалізації громадян, свідомих своїх політичних інтересів і потреб, що взаємно корелюються і потребують для цього легітимного і легального політичного інституту – держави.

Виходячи з цього, влада, яка утвердилася як результат соціально-політичної самореалізації громадян, є легітимною і легальною, є уособленням держави як політичного інституту. Влада, джерелом якої нарешті став народ (що є конституційною нормою в Україні), легітимізує інститут держави. Відтак держава залишається легітимною доти, доки дії влади засновані на законі, праві, народній довірі й підтримці.

Громадянське суспільство не може бути структуроване за аналогією з політичною чи правовою системою. Системою є саме суспільство, соціум як сукупність індивідів та спільнот. Громадянська атрибутивність тільки надає йому відповідного виміру. Аналогічно правова держава не може бути структурована за критерієм входження до неї якихось підсистем. Вона характеризується певними якісними параметрами, принципами, а не ієрархією об'єднаних у ній інститутів.

Для аналізу громадянського суспільства найбільш прийнятними класифікаторами можуть виступати часові й просторові характеристики (певні стани, етапи становлення громадянського суспільства в певній країні), показники рівня політичної участі (активне, пасивне громадянське суспільство), ступеня забезпечення прав і свобод людини і громадянина (розвинене, нерозвинене), адекват-

ності суспільним завданням, цивілізаційним викликам, здатності до саморозвитку тощо.

Сучасна концепція громадянського суспільства була сформульована в Новий час, хоча окремі думки, які передували виникненню цієї концепції, можна знайти в працях стародавніх та середньовічних мислителів. За Г. Гелелем, громадянське суспільство – це об'єднання членів як самостійних, самодостатніх у спільноті на основі їх потреб і через правовий устрій як засіб забезпечення безпеки осіб та їх власності та через зовнішній порядок задля задоволення особистих та спільних інтересів. Виникнення цієї концепції, яка віддзеркалювала соціальні процеси в тогочасній Європі, актуалізувало й проблему взаємодії держави та суспільства, оскільки, перефразовуючи Гегеля, на зміну вивченню проблем стосунків держави та індивідів приходить необхідність дослідження відносин між державою і такими колективними суб'єктами соціальної дії, члени яких більше не вважають себе конкурентами.

На відміну від політичних форм участі громадян у суспільному житті держави, які пов'язані з широкими суспільними інтересами, громадянські асоціації зосереджують свою увагу на, так би мовити, «малих справах». Однак це у жодному разі не свідчить про їх малозначущість, адже вони постійно підтримують вільне існування місцевих партикулярних свобод, які є надто важливими в процесі збереження демократичної рівності та запобігання «легітимованій деспотії більшості». Тому, на думку А. де Токвіля, це право на утворення громадянських асоціацій та громадянського суспільства є невід'ємним правом кожної особистості, яке повинна гарантувати така держава, що проголошує себе правовою та соціальною, в той час як саме самоорганізоване громадянське суспільство є невід'ємною умовою демократії як такої.

На основі позицій, запропонованих політичною і юридичною науками щодо співвідношення понять громадянського суспільства та держави, і зокрема такої її форми, як правова держава, можна зробити висновок, що незалежно від ставлення того чи іншого дослідника до природи та сутності громадянського суспільства, а також його поглядів на походження самої держави, всі вони завжди розглядали громадянське суспільство і правову державу як взаємозалежні та взаємодоповнюючі чинники.

Аналіз ідей взаємозв'язку правової держави і громадянського суспільства в історичній ретроспективі дає підстави зробити висновок, що громадянське суспільство як тип суспільної організації утворюється для захисту прав і свобод своїх членів. За цих умов єдиною можливим партнером громадянського суспільства постає демократична, правова держава. Квінтесенцією ідей щодо цього можна викласти так. Недотримання державою таких основоположних принципів її діяльності, як пріоритет прав людини і громадянина, обмеження державної влади правом, законність, верховенство права, конституціоналізм, забезпечення громадянам держави гідного рівня життя, не означає зникнення громадянського суспільства. Але за цих обставин значно трансформується зміст системи взаємозв'язків та взаємовідносин між державою і громадянським суспільством.

Водночас політико-правова абсолютизація влади громадянського суспільства здатна породити стан постійного дисбалансу та нерівноваги у політичних процесах, що безпосередньо впливатиме на розвиток правотворчої діяльності в державі. Надання особливих прав та повноважень інститутам громадянського суспільства спричиняє поступове зниження ступеня легітимності демократичних урядів, оскільки в такій ситуації принцип вільного демократичного вибору пере-

стає бути верховним і підпорядковується принципу оцінки ефективності дій влади. Одночасно суттєво видозмінюється і практика парламентаризму, що є системою взаємодії держави і суспільства, для якої характерне визнання провідної ролі загальнонаціонального, колегіального представницького органу держави у здійсненні державно-владних функцій. Це відбувається в результаті того, що поряд із взаємоврівноваженими законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади з'являється своєрідний привілейований «легітиматор», який претендує на право втручання і перерозподілу повноважень між основними гілками державної влади. Таке переформатоване громадянське суспільство здатне на певному етапі відібрати від законодавчої влади її функції, перетворивши її на провідника своїх інтересів. Внаслідок цього порушуються фундаментальні принципи демократії.

Система компромісів, на якій ґрунтується спосіб дії громадянського суспільства, між урядовими та неурядовими організаціями, між органами державної влади та громадського контролю, між адміністративними органами та незалежними асоціаціями громадян, інколи виявляється настільки ускладненою, що отриманий кінцевий результат не відповідає прагненням та інтересам жодної з представлених груп тиску. Громадянське суспільство здатне породити ілюзію, що вирішити всі проблеми можна, нехтуючи загальносуспільним чи загальнодержавним інтересом. А це породжує нестабільність у політико-правовому житті держави. Ще один фактор небезпеки криє в собі громадянське суспільство у випадку його розколу. Це може створити небезпечну політико-правову ситуацію існування кількох громадянських суспільств з багатьма центрами прийняття рішень та соціального впливу. За таких обставин діяльність держави віддалятиметься від суспільства. В результаті виникне парадоксальна ситуація: держава без суспільства і суспільство без держави. Таким чином, попри всю значущість громадянське суспільство в силу цілої низки об'єктивних обставин не може замінити собою правової держави, яка повинна гарантувати всім членам громадянського суспільства конкретні права.

Головними напрямками здійснюваної правовою, соціальною державою політики щодо громадянського суспільства та його окремих інститутів мають бути правове визнання громадянського суспільства; недоторканності сфери приватної взаємодії його членів; гарантування і забезпечення участі всіх членів громадянського суспільства у виробленні та прийнятті державних рішень; сприяння здійсненню громадянами прав на свободу асоціацій та звернень до органів державної влади; фінансово-матеріальна підтримка інститутів громадянського суспільства тощо.

Висвітлення взаємодії між правовою, соціальною державою та громадянським суспільством зумовлює фіксацію положення, що взаємозв'язок між ними має бути визначений як діалектичний синтез: громадянське суспільство потребує існування демократичної, правової, соціальної держави як своєї передумови, хоча тільки розвинене громадянське суспільство, широке й активне залучення мас до державно-політичних процесів уможливує утворення правової, соціальної держави, що є основою стабільності, демократичного правового режиму, міцної авторитетної державної влади.

Основним питанням, що має бути розв'язане в процесі взаємодії між громадянським суспільством та правовою, соціальною державою, є те, як можна узгодити зростаюче прагнення до рівності та ідеал свободи кожного окремого члена спільноти. Безперечно, цю проблему не можна розв'язати шляхом заперечення за державними інститутами права впливати на громадянське суспільство, оскільки

без сильної і дієздатної державної влади неможливо забезпечити ні принципи верховенства права, ні гідне існування членів суспільства. Так само не можна обмежувати й права громадян на утворення асоціацій та об'єднання в громадянське суспільство, яке має захищатися правовою, соціальною державою. За цих обставин правильним шляхом взаємоузгодженого розвитку держави і суспільства є формування двох функціональних систем, перша з яких покликана створити механізми запобігання перетворенню демократії, а разом з нею правової держави на «деспотію більшості», а друга – забезпечити можливість участі всіх громадян у діяльності інститутів громадянського суспільства.

УДК 321.01

М. М. ІЖА

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ РОЛІ ВІДСТАЮЧИХ РЕГІОНІВ У РЕГІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВИ

Розглянуто можливості використання потенціалу відстаючих регіонів для загального розвитку держави. У довготривалій перспективі за певних умов вони демонструють кращі темпи економічного розвитку та продукують значну частку ВВП. Вказано на необхідність врахування рівня розвитку регіону, застосування комплексного підходу та координації зусиль, зміцнення інститутів та підвищення якості робочої сили в ході розробки стратегій регіонального розвитку.

Ключові слова: регіональний розвиток, регіональна політика, інститути, стратегія, відстаючий регіон.

Ижа Н. М. Переосмысление роли отстающих регионов в региональной политике государства

Рассмотрена возможность использования потенциала отсталых регионов для общего развития государства. В долгосрочной перспективе при соблюдении некоторых условий они демонстрируют лучшие темпы экономического развития и производят значительную часть ВВП. Указано на необходимость учета уровня развития региона, применения комплексного подхода и координации усилий, укрепления институтов и повышения качества рабочей силы в ходе разработки стратегий регионального развития.

Ключевые слова: региональное развитие, региональная политика, институты, стратегия, отстающий регион.

Izha Mykola. Rethinking the role of less developed regions in the state regional policy

The impact of the poor region's potential on the state development is considered. The less developed regions demonstrate the higher economic growth and make vital contribution to GDP in the long-term perspectives under the certain circumstance. The strategy of regional development must take into account the level of regional development, the complex approach and coordination, the quality of institutions and labour force.

Keywords: regional development, regional policy, institutions, strategy, less developed region.